

Қазақ ауылында әлеуметтік-экономикалық шараларды қаржыландыру

*Қыздарбекова А.Е.,
М.Х.Дулати атындағы Тараз
мемлекеттік университеті*

20-30 жылдардағы Қазақстанда жүргізілген қауырт, жедел шаралардың себептерін анықтау, оларға объективті баға беру кеңестік әміршіл-әкімшіл экономиканың калыптасу эволюциясын сараптаумен тығыз байланысты.

Ұлттық тарихтағы ақтандақтар қатарына 20-шы жылдардың соңында, 1926-1927 жылдары "Шабындық, егістік жерлерді және жайылымдарды бөлу" деген атпен белгілі жер реформаларын жатқызуға болады. Бұл коллективтендіруден 3 жыл бұрын басталып, патриархалды, қауымдық жер қатынастарын өзгерту мақсатын қойған, "тап күресінің шиеленісуі туралы" сталиндік қағида рухында жасалған волонтаристік шара болды.

Алайда, "тап күресінің шиеленісуі" мәселесінің күн тәртібіне қойылуы Одақта кейінірек, 1929 жылы басталғанын ескерсек, аталмыш шараның Қазақстанда ерте басталуына байланысты сұрақ туады. Өйткені 20-жылдардың ортасында жаңа экономикалық саясаттың нарықтық реттегіш функцияларынан бас тартылмаған еді. Әлсіз экономикалы Ресей жағдайында социализм орнатудың ұзақ мерзімге созылу мүмкіндігі ескеріліп, жаңа экономикалық саясат ауыл шаруашылығындағы жеке меншікті тез арада өзгерту мақсаттарын қойған жоқ. Лениннің сөзімен айтсақ: "Ауыл шару-ашылығын қайта құру және шаруалардың психологиясын өзгерту үшін бір ұрпақтың мерзімі керек. Бұл тапты помещиктерді жойғандай жоя алмаймыз, оны өзгерту үлкен күш пен шығындарды талап етеді" [1].

Осы бағытта 1925 жылы өкімет ауыл шаруашылығында товар-ақша қатынастарын дамыту, жеке меншікті нығайтуға бағытталған аренданы, жалдама еңбекті пайдалану туралы шешімдер қабылдады. Осындай саяси келісімге негізделген жаңа экономикалық саясат кезінде Қазақстанда байларға қарсы бағытталғаны шаралардың жүзеге асуын немен түсіндіруге болады?

"Қоғам дамуының қозғаушы күші - тап күресі" деген кереғар маркстік қағидаға сүйенген олар қазақ даласындағы әлеуметтік жайбарақаттықпен келіспеді. 1925 жылы өлкелік партия комитеті басшылығына қазақтың тілінен, дінінен, дәстүр-танымынан, тұрмыс-тіршілігінен хабары жоқ, "революционер" Ф.Голощекин жіберіліп, ол Казан революциясының қазақ даласына әлі жетпегеніне "қатты қынжылып", "Кіші Октябрь" төңкерісін дайындауға кірісті. "Бай", "орташа", "кедей" топтарын анықтау, олардың экономикадағы үлес салмағы, осы әлеуметтік топтардың бір-біріне ара-қатынасы мәселелерін талқылау барысында Ресей жағдайына еш жанаспайтын, мүлде өзгеше әлеуметтік-экономикалық жағдай көзге ұрынып-ақ тұрды. 1927 жылы одақта жеке шаруалардың 35% -кедейлер, 60% - орташалар, 4-5% - кулактар болса, қазақ ауылындағы мүліктік жіктелу мүлде басқаша, кедей шаруашылықтар көп, орташа - жоқтың қасы, бай - өте аз боп шықты. Мысалы, 1926 жылғы мәліметтер бойынша Павлодар уезіндегі шаруашылықтардың мал басы санына қарай жіктелуі төмендегідей болды:

- 5 ірі қара малы барлар - 57 процент;
- 5-10 малы барлар - 28 процент;
- 10-20 малы барлар - 4 процент;
- 20-ден жоғары малы барлар 4-ақ процент;

Жалпықазақтық III-партия конференциясында 3 губерния бойынша ауылдағы жіктелу туралы мәліметтер де осы деңгейді көрсетті: кедейлер - 72 процент, орташа - 18,9 процент. Оның растығын кейіннен, шабындық жерді бөлу науқаны дәлелдеп берді. Мұнда іріктелу революциядан бұрынғы Щербина санағымен де сөйкес келеді. Әсіресе, орташа шаруалар тобын анықтау өте қиынға соқты. 1924-25 жылғы салық салу науқанында қазақ малшыларының 75 проценті салықтан босатылғанын тілге тиек етсек, кедей тобының

шаруашылықтың негізін құрайтыны белгілі болып шығады.

1926 жылы бір басталып, 1927 жылы қайта жалғасқан шабындық және егістік жерлерді бөлу қазақ шаруаларын талап-тілегінен туған шара емес еді. Голощекин "жер реформасы" деп көкке көтерген бұл бөліс байды жерден айыру мақсатын қойғаны мәлім. Бірақ жерге жеке меншік жоқ (Қазақстанда жер патша заманынан бері - мемлекеттік) жерді пайдаланудың рулық формасы сақталған жағдайда, оған қоса, отарлық саясат негізінде шұрайлы жерлерінен айырылып, құнарсыз жерлерге ығыстырылған мал бағудың көпшелі, жайылымдық түрімен айналысатын қазақ үшін Бұл шараның басқаша ұйымдастырылуы керек еді.

Қауымдық жер иеленуді жайын, қазақ шаруаларының жерге жеке меншігін қалыптастыруды нысанаға алатын жер реформасы үшін қосымша жер бөлінуі тиіс болды. Революцияға дейінгі шаруашылыққа итерілген 37.586 мың гектар жердің 3.883 мың гектар яғни 1,3 проценті қазақтардікі екендігін ескерсек, бұл шешудің өзектілігі бірінші кезекте шығады. Алайда, 1928дейін тек 26 мың гектар жердің пайдалануға берілген [2]. Кеңес өкіметінің де осы мәселені шешуге бел шешіп кіріспегенін көрсетеді. Жерге орналастыру мәселесінің шешілмеуі реформаларының нәтижелі болуын күмәнді етті. Сондықтан жер қатынастарындағы прогрессивті шара - аграрлық реформа товарлы шаруашылыққа тән құбылыс, оны қауымдық жері бар көшпелі мал шаруашылығына таңу үлкен көзсіздік. Мұны Голощекин түсінгісі келмеді. Ресей жүріп өткен жолды қалай болса да қайталау керек болды. Орыс шаруаларының патша заманында-ақ жер сұрап маза бермегенін айта келіп, ол қазақта мұндай құбылыс жоқ, "...Сіздер Қызылордада жер сұрап маза бермеген кімді көрдіңіздер? Байдың малын талап етушілер де жоқ. Сондықтан, жолдастар, бұл жолды жүріп өтуіміз керек"- дейді.

Жоғарыдан танылған бұл науқан халық тарапынан аса қолдау таппады. Өкімет ақпарларында көрсеткендей, Сырдария, Әулие-Ата, Семей, Ақмола, Орал губернияларында бастауыш партия ұйымы, "Қосшы" ұйымы бұл шараға салғырттық танытты, сондықтан бөлісті ауыл "үштіктері" жүргізді, оған болыстық өкіл, партия ұйымы және "Қосшы" ұйымы өкілдері кірді. Ал Кеңес өкіметі өкілдері, ауыл кеңестері бұл шарадан сырт қалды. Ең бастысы, ауылдағы кедей мен байды жерге таластыру мақсаты жүзеге аспады, ауылдағы тап күресі Голощекиннің қиялындағыдай болмады. Түркістанда кедейлер өздеріне берілген жерлерден бас тартты. Әулие-Атада өкілдер кеткеннен кейін бөлісті жойып, жерлерді қайтарып берді. Жер бөлісі дұрыс ұйымдастырылмағандықтан көптеген аймақтарда шаруалар жер қатынастарын өзгертпеуді сұрады.

Осылай бола тұрса да, Өлкелік партия комитеті бөлісті патриархалды, қауымдық жер иеленуге соққы ретінде қабылдады. Ресми ақпарлар бойынша 1360 мың га.шабындық, 1250 мың га.егістік бөліске түсіп, оның 59,3-61,6% - кедейлерге, 29,8-31,7% - орташаға, 8,6-9% - байларға берілді, яғни бөліске түскен жерлер көлемі - 2.610 мың га. Бұл 700 мыңнан аса қазақ шаруашылықтары үшін өте аз жер. Орта есеппен санағанда үй басына 3,5-4 гектар мал шаруашылығы үшін аз мөлшер, оның үстіне, қазақ отбасыларының көпжандылығын ескерсек, жан басына шаққандағы егіс көлемі 0,4-0,5 гектардан келеді. Орыс шаруашылықтарында егістік жер көлемі 1 адамға 1,5-2,0 десятинадан кем болмағанын назарға алсақ, жер бөлісінің шаруашылық үшін тиімсіздігі көрінеді.

Сайын келгенде, реформа нәтижесіз аяқталды. Оның қателіктерін былай қойғанда, өткізілу мерзімі де өте кеш болғанын атап көрсетуіміз қажет.

Кеңес өкіметінің әділетті қоғам құру, езілген ұлттарға тәуелсіздік беру ұрандарына елітіп, қазақ шаруашылығын өркендетудің альтернативті жолдарын ұсынған қайраткерлер пікірлеріне ешкім құлақ аспады. Қазақтың энциклопедист ғалымы Телжан Шонанұлы 1923 жылы жазылған "Болашақта қазақ жерге қалай орналасу керек" деген мақаласына қазақты отырықшыландырудың мемлекетке де, халыққа да тиімді жолдары мен әдістерін көрсете келіп, "қазақ елі шаруашылығының негізі - мал, олай болса, шаруашылықты түзеу -малдан басталуы тиіс....әуелі тұқымын жақсартам деуден, өсімін арттырам деу дұрыс, сырттан келген жақсы тұқым өліп қалады, қаржы қазақ малын сан жағынан арттыруға жұмсалуды

тиіс" екендігін жазған. Яғни оның қазақ шаруашылығын көтеру мәселесі жермен қамтамасыз етумен байланысты екендігін айта келіп "шаруаның түзеліп не бұзылуы қоныстандырудың дұрыс, не бұрыс болып шығуына байлаулы екені есімізде болсын"[3] деген ұсыныстары назарға алынғанда, жағдай басқаша болар ма еді деген ой туады. Сөйтіп, Голощекин ұйымдастырған жер бөлістері нәтижесінде өзі аз шұрайлы жерлерге шеттен қоныстандыру одан әрі жүргізіліп, қазаққа тиесілі жердің көбі қайтадан саудаға салынды.

Көшпелі және жартылай көшпелі қазақ аудандарында берілегін жер мөлшерлері қысқартылып, қалған жер совхоз, колхоздар және көшіп келушілер үшін берілуі тиіс болды. 1928-1929 жылдары жерге орналастырудың селоаралық түрінің көлемі 12 мың гектарға жетті. Бұл жерлерге 1925 жылдың 1 қаңтарынан кейін көшіп келіп, рұқсат ала алмай жүрген европалықтар орналастырылды. Тек 1925 жылдың өзінде Жетісу губерниясына рұқсатсыз келіп қоныстанушылар 12мың семья немесе 60мыңдай адам болған. Өкімет тарапынан шаруаның жерді тиімді пайдалануына жағдайлар жасалмады. Малы аз немесе малы жерді қалай ұқсата алады, егер оған мал алуға немесе құрал- алуға несие-қаржы берілмесе? Керісінше, малы бар ауқатты жерсіз калып, енді бар малын сатуға мәжбүр болды. Мал өз құнынан әлдеқайда төмен бағаға сатылып, тиімсіз пайдалану шаруашылық деңгейінің төмендеуіне әкеп соқтырды. Ақырында, байларды жерден айыру Қазақстан мал шаруашылығын көтеруге емес, керісінше, экономиканың құлдырауына алғы шарт жасады. Ал кедейге малын көбейтіп, ауқаттының деңгейіне жеткенше (мемлекет қаржыландырған жағдайда) 2-3 жыл уақыт керек. Сөйтіп, бұл шара Ленинің сөзімен айтқанда "бір кадам ілгері, екі кадам кейін" болып шықты. 1929-1930 жылдарда мал басының кемуі оған дәлел болады.

Қазақ ауылнан кеңестендірудің басы саналған шабындық және егістік жерді бөлуге орталықтан еш қаражат бөлінбеді. Ол туралы республика басшыларының бірі Н.Нұрмақов Сталинге хатында былай деп көрсетті: Өзбекстандағы жер реформасына 30-40 млн сом ақша жұмсалды. Қазақстан Өзбекстандағыдан кем емес шабындық және егістік жерлерді бөлуді жылма-жыл бір тиын алмай жүргізіп отыр. Алайда жер бору _ ауыл шаруашылық құрал-сайманы мен басқа да шаруашылық шаралармен ұштастырылмай, алынған жерлер игерілмей отыр. Жер реформасы еш нәтиже бермеді". Қазақстан басшысының бұл шараға берген бағасы осындай.

Ауыл шаруашылығын қаржыландыру деңгейі жер бөлістері өткізілген жылдары шығыстың 5,6-6,0%-ін қамтыса, 1928/29 жылдары егін шаруашылығы көлемін ұлғайтуға, совхоздарға қаржыландыруға байланысты 14,7%-ке жеткенмен, кейінгі жылдары күрт төмендеген. Ауыл шаруашылығына жұмсалған қаржы - жалпы шаруашылық қаржысынан 2-3 есе кем болған.

Қазақстан ауыл шаруашылығын қаржыландыру 1923 жылдың аяғында Орынбор қаласында ашылған қазақ ауыл шаруашылық банкісі арқылы да жүзеге асты. Бұл банктің 1924/25-1927/28жылдар аралығында ауыл шаруашылығына берген қарызы төмендегідей:

1924-25 ж. - 6.455,8 мың сом.

1925-26 ж. - 7480,8 мың сом.

1926-27 ж. - 8.231,4 мың сом

1927-28 ж. - 11.498.5 мың сом.

Бір жағынан қаржы жылма-жыл өсіп отырған сияқты, алайда, бұл берілген қаржылар Қазақстан ауыл шаруашылығы мұқтаждарын өтей алмағанын көруге болады. Бір миллионнан аса шаруашылықтар үшін 1926-27жылғы берілген қарыз 8,231400 мың сом, сонда бір шаруашылыққа есептегенде 8 сомнан келеді. Сондықтан Қазақ ауыл шаруашылығы банкісінің шаруашылықтарды қарызбен қамту мүмкіндігі де аз болды. 1924-25 жылы қарыз алушылар барлық шаруашылықтардың 5% құрап, несие алған 1 шаруашылық қарызы - 54 сом 22тиын, 1925-1926жылы - 62сом, 1926-1927жылы - 80сом 40тиын болған [4]. Сонымен қатар, қарыз берудің түрі мен мерзімі қазақтың көшпелі шаруашылықтары үшін қолайсыз, қысқа мерзімге берілген. 5 жылға берілетін кедей қарызының жүру жолы 135,6 күн, қарыз 7,3%-ін қамтыса, ат-көлік қарызының жүру жолы - 79,2 мерзімнің 24,0%-ін, ірі

қараға берілген қарыздың жүру жолы - күн болса, ол қарыз мерзімінің 23,5%-ін қамтиды екен. Ал көшпелі және жартылай көшпелі қазақ шаруашылықтарын қамтитын Алматы және Семей филиалдарында қарыздың жету мерзімі - 153,9-177,6 күн болды. Сонда бір жылға, 9-11 айға берілген қарыздар алушыға жеткенше 4-5ай жүрсе, одан қандай пайда болады? Сөйтіп, қарыз шаруашылықты көтеруге, оның товарлылығын арттыруға ықпал ете алмайды. Сондықтан шалғайдағы мал шаруашылығы үшін ұзақ мерзімде қарыз беру қажет.

Мал шаруашылығына қарыз берудің жоғары деңгейі 1925-26 жылмен тоқтап қалғанын көріп отырмыз. Ал 1927-28 жылы қарыздың өсуі тек егін шыруашылығын дамыту мақсатында жұмсалған. Қаржыландыру көлемі өскен жағдайда да 11.498,5 мың сом мал шаруашылығына берілген қарыз 1925-26 жылғы деңгейден 343 мың сомға азайған. Өйткені 1928 жылдан бастап егін шаруашылығына ерекше көңіл бөлінді. Осы жылы мемлекет тарапынан берілген қарыздың күрт өсуі де осыған байланысты. Оған 1927жылдың аяғында Одақта қалыптасқан астық дағдарысы мен қазақ шаруашылықтарын коллективтендірудің болашақ міндеттері әсер етті. Сөйтіп, жер бөлісінен кейін жыл өтпей қоғамдастыру мәселесінің көтерілуі - жаңа экономикалық саясаттан әкімшіл-әміршіл экономикаға бетбұрысты көрсетті. Мұндай перспективаны алдын-ала білгенде шабындық, егістік жаңа жайылымдарды бөлудің қажеттілігі де жоқ еді. Бәрі-бір қоғамдастыру мақсаттары қойылып отырған жағдайда, әуелі кедей шаруашылықтардың экономикалық қуатын арттыруды мемлекеттің тарапынан қаржыландырып, уақыты келгенде, сол қауымдық меншік негізінде ұжымдастырудың төменгі сатыларына өтсе, колхоздастыру зардаптары зор көлемде болмас еді. Ал бүкіл қазақ шаруашылықтарының 0,7%-ін құрайтын ірі байлар кеңес өкіметі үшін қауіпті емес еді. Алайда өкімет байларға қарсы ниеттен танбады. «Кедей шаруашылықтарын көтеру байлардың малын азайтуына байланысты» деп, бұрынғы жер көлемі негізінде шаруашылықты құруға бағыт берді. Бірақ мемлекеттен нақты шаруашылық материалдық көмек ала-алмаған кедей шаруа мен орташа өз шаруашылығын көтере алмады. Оған салықтың қысымдар мен көтеріңкі өнім дайындау жоспарларының тигізген әсері зор болды. Осыны алдын-ала болжаған білікті қайраткерлер С.Садуақасов, Е.Полочанскийлер еріксіз қудаланды.

Қазақ мемлекеттік жоспарлау комитетінің басшыларының бірі Е.Полочанский "...кедейдің мүлкін қанша қосқан да бәрі-бір кедейліктен құтыла алмайсың, ұжымдастыруда бай шаруашылықтары негізгі дінгек болуы керек, сөйтіп, байды социализмге бейбіт түрде көшіру керек" [5] деген пікірі өмір талабынан туған ұсыныс еді. Оны 1930-31 жылдары жүргізілген жедел отырықшыландыру мен коллективтендіру дәлелдеп берді. Олай болса, жер бөлісінің қажеттігі жоқ болатын. Қауымдық жерді ұжымдық жерге айналдырып, қазақ шаруаларын мал шаруашылығы негізінде коллективтендірудің төменгі формалары - мал серіктестеріне қамтығанда экономикалық тиімділік жоғары болар еді.

Әдебиеттер

- 1.Т.Омарбеков. «20-30жылдардағы Қазақстан қасіреті». Алматы: Санат,1997
- 2.Абылхожин Ж.Б. «Налоговая политика советского государства в ауле и деревне Казахстана (1921-1929 гг.)». Автореф. дисс. канд. наук. Алма-Ата, 1983
- 3.Нәубет А. «Публистикалық ой-толғаулар». Алматы: «Жалын»,1990
4. «Единый сельскохозяйственный налог с 1927/1928 года». Кзылорда: Изд. НКфин КазССР, 1927
- 5.С.Садуақасұлы. Таңдамалы. 2 томдық. I том. Алматы: Біріккен қазақ манғол "Атхан" кәсіпорны,1993.